

FAMILIA ȘI TRANZIȚIA LA ECONOMIA DE PIAȚĂ. MODALITĂȚI DE ABORDARE

GEORGETA GHEBREA

Fenomene ca cele provocate de tranziția României la economia de piață și impactul lor asupra familiei au mai fost tratate în sociologia mondială¹. Este adevărat însă că aceste studii se referă la fenomene ce atingeau unul sau câteva sectoare ale societății și nu societatea în ansamblul ei.

În general, modelul descriptiv al tranziției (și al efectelor acesteia asupra familiei) este cel al crizei. Într-adevăr, pentru majoritatea familiilor, consecințele sunt, cel puțin într-o primă etapă, mai degrabă negative, generatoare a numeroase dificultăți. Noile oportunități create de transformările sociale și economice sunt fructificate deocamdată doar de o parte restrânsă a familiilor.

Căsătoria și viața de familie sunt afectate de mutațiile economice și politice (în special de urmările politicii de ocupare a forței de muncă, ale politicii locuirii, ale politicii în domeniul sănătății și învățământului).

Familia suferă un proces de schimbare și reorganizare, este pusă în fața unor alegeri și opțiuni față de schimbarea eventuală a modului de viață. Mecanismele de înfruntare a noilor realități pot fi de adaptare sau de generare de disfuncții la nivel familial.

Statistica face mai dificil de observat aceste procese de adaptare, în care familiile se luptă cu probleme noi de viață, nefamiliare pentru ele.

Acest proces de adaptare poate fi privit din mai multe puncte de vedere: optica psihologică, optica schimbării rolurilor și a relațiilor familiale, optica cultural-istorică, optica normativă.

Schimbările multidimensionale ale familiei în această perioadă pot fi descrise, în lipsa unei cristalizări a conceptelor și a explicației, prin: teoria haosului, teoria catastrofei, metafore descriptive sau analogii cu sistemele meteorologice².

Într-adevăr, înainte de culegerea datelor obiective și subiective este necesară o abordare euritică a problemei, o investigație exploratorie, pentru a identifica principalele dimensiuni și categorii. Teoria catastrofei este foarte tentantă pentru că, efectiv, familiile percep procesele tranziției ca pe o catastrofă cvasinaturală, exterioară voinței și controlului lor. Totuși, această teorie poate descrie mecanismele de adaptare pe o perioadă scurtă, dar determinată în timp. O catastrofă precum inundațiile, cutremurele, are loc la un moment dat și apoi viața reintră în normal, mai devreme sau mai târziu.

¹ Vezi, deosebi: „*Couple, famille, et société*”, XI. *Congres de l'ANAS*, Paris, Les éditions ESP 1985; Ruth Shonle Cavan, Katherine Howland Ranck, *The Family and the Depression*, Chicago, The University of Chicago Press, 1938 și Denna B. Targ, Cerolyn C. Perruci *Plant Closings, Unemployment and Families*, Haworth Press, 1990.

² Philip Cowan, Mavis Hetherington, *Family Transitions*, New Jersey, Lawrence Erlbaum Associates, 1991.

În cazul tranziției este vorba de un proces îndelungat, de trecere la o nouă normalizare. De aceea mai util ni se pare conceptul de *criză*. Tranziția determină schimbări în viața interioară și în componentele exterioare, dar poate, la fel de bine, să nu producă schimbări. Criza, conflictul temporar au un efect de incapacitate, dar sunt absolut necesare pentru o dezvoltare normală. Ieșirea din criză se face prin reorganizare. Schimbările pot avea valențe pozitive sau negative, pot fi normative (așteptate) sau non-normative (ne-așteptate).

Ele pot produce devieri în „timing-ul” de viață, unele evenimente familiale având loc, din această cauză, neobișnuit de devreme sau neobișnuit de târziu.

De exemplu, intrarea în câmpul muncii, în loc să se producă la 18-20 de ani, are loc mult mai târziu, în condițiile unui șomaj masiv. În unele medii secvența căsătorie - nașterea copiilor se inversează. Dificultățile materiale determină ca în unele familii copiii să fie folosiți la diverse activități. Dacă viața în cuplu este considerată avantajoasă din punct de vedere economic, vârsta la căsătorie va scădea. Dacă nașterea și creșterea copiilor sunt percepute ca o povară, decizia de a avea copii poate fi amânată sau poate să nu mai fie lua de loc etc.

Impactul tranziției are loc atât asupra indivizilor ce alcătuiesc familiile (bărbai, femei, copii) cât și asupra relațiilor maritale și a calității vieții de familie în general.

Într-un model explicativ putem privi tranziția ca variabilă independentă și efectele asupra familiei (în planul organizării familiale, inter-relațiilor familiale, structurii și autorității) ca variabile dependente. Aceste efecte sunt însă mediate (mărite sau micșorate) către factori psihologici, resursele familiei, relațiile ei cu mediul social-exterior (variabile intermediare).

Adaptarea familiilor este în același timp psihică și socială. Este evident că vor crește anxietatea, îngrijirea excesivă, prăbușirile nervoase, gândurile suicidare, precum și schimbările în nivelul de trai, în structura rolurilor în familie, în obiectivele personale și familiale.

Famiiliile bine organizate sunt mai capabile de a înfrunta criza, familiile reacționează cam în același mod ca în alte momente de criză traversate. Perioada de neadaptare și dezorganizare, caracterizată prin stres emoțional, se manifestă în mod tipic în primele etape și este urmată de o perioadă de adaptare (cu disfuncții sau fără disfuncții). Familiile bine organizate, chiar atunci când sunt afectate de criză în foarte mare măsură, continuă să mențină organizarea. Familiile slab organizate sau dezorganizate devin și mai dezorganizate. Adaptarea pare să fie, mai mult sau mai puțin, un atribut al organizării familiei decât presiunii externe exercitate de criză.

Pe scurt, adaptarea familiei la criză este aparent o funcție a adaptării membrilor familiei unul la altul.

În contrareplică, în altă lucrare⁴ adaptarea este văzută ca o reacție a familiei la stimuli externi pentru că societatea este cea care formulează cererile sociale la care familia răspunde prin noi deprinderi și noi comportamente.

Un alt studiu⁵ arată că vulnerabilitatea familiei în fața crizei variază în mod proporțional cu integrarea și adaptabilitatea.

³ Robert A. Angel, *The Family Encounters the Depression*, în *Social Science Studies*, Chicago, University Chicago Press, number XXXV.

⁴ Teresa M. Cooney, Peter Uhlenberg, *Changes in Work-Family Connections*, în *Journal of Family Issues* vol. 12, No. 1 March 1991.

⁵ E.W. Burgess, Leonard S. Cottrell, Jr, *Predicting Adjustment in Marriage*, New York, Prentice Hall, 1938

Conceptele de familii organizate, sau dezorganizate, integrate sau neintegrate, adaptabile sau inadapabile sunt mai mult sau mai puțin intuitive, considerând un număr de caracteristici ale vieții familiale. Aceste concepte sunt utile numai pentru a denumi o rezultanță a factorilor care interacționează în procesul vieții familiale. Nici unul dintre aceste concepte nu poate explica de ce o familie este organizată și integrată și altă familie este dezorganizată și neintegrată. Identificarea efectului crizei asupra familiei este dependent în mare măsură de analiza structurii relațiilor familiale.

Psihologii au arătat aspecte ale personalității care favorizează organizarea și integrarea familiei: interdependența trăsăturilor psihogenetice, similaritatea statuturilor culturale, interese comune, aceleași idealuri și idei, congruența așteptărilor economice și a rolurilor, armonia *pattern*-urilor de răspuns⁶.

Flexibilitatea și adaptabilitatea familiei are un rol semnificativ în modul în care familia reacționează în fața crizei. Rigiditatea familiei (psihologică sau culturală) poate fi corelată cu valorile tradiționale?

Dar nu numai criza economică ci și o bruscă prosperitate (statut de care unele familii acced aproape neașteptat în timpul tranziției) pune problema de adaptare. Ipoteza care se cere testată în aceste împrejurări este că familiile bine organizate rămân organizate, iar familiile slab organizate sau dezorganizate au tendința de a se dezintegra chiar și în aceste condiții aparent favorabile.

Prin urmare, familia are o valoare deosebită ca instituție prin care membrii societății se pot adapta crizei. Familia rămâne un câmp de cercetare în perioadele de schimbare socială sau dezorganizare socială.

Efectele externe ale crizei sunt bine cunoscute⁷. Reducerea veniturilor reale determină familiile să își schimbe planurile de viață, curente sau de perspectivă; să-și reducă cheltuielile, să se mute în locuințe mai ieftine, să renunțe la telefon, să apeleze la ajutorul cunoscuților lor sau al rețelelor instituționale. Dar nu numai deprecierea veniturilor, dar mai ales deprecierea statutului social, relativa izolare socială; nu numai renunțarea la cheltuieli considerate a fi „de lux”, dar restrângerea ambițiilor sau aspirațiilor — sunt efectele cele mai distructive.

Criza produce dezorganizare atât la nivel individual cât și social: criminalitate, boli psihice, sinucideri, disoluția familiilor, șomaj, reducerea consumului.

Aceste rezultate drastice indică o inabilitate de a se acomoda la o situație în schimbare. Dar natura umană este flexibilă chiar în fața dezastrului. Pune în fața efectului devastator al unei sărăcii neașteptate, multe familii tind să se acomodeze cu noul mod de viață.

Criza nu este numai o criză economică ci și o criză a organizării și funcționării vieții familiale.

Putem apela la *teoria grupurilor* pentru a fundamenta o viziune asupra familiei în termeni de organizare-criză-dezorganizare-reorganizare. Un grup „bine organizat” e caracterizat printr-un grad înalt de unitate și funcționare reciprocă a membrilor săi și prin funcții bine definite în raport cu comunitatea mai largă a cărei parte este. Unitatea unei familii bine organizate poate fi pusă în evidență pe mai multe căi:

⁶ Bryce Bernel Augsburger, *World View, Marital Satisfaction and Stability*, Denver, University of Denver, 1986.

⁷ Samuel A. Stouffer, Paul F. Lazarsfeld, *Research Memorandum on the Family in the Depression*, New York, Social Science Research Council 1937.

1. Unitatea obiectivelor (educația copiilor, cumpărarea unei case, relații de bună înțelegere).

2. Subordonarea ambițiilor personale scopurilor familiei.

3. Unitatea idealurilor: tradiția și obiceiurile interzic anumite comportamente și recomandă altele. Într-o familie bine organizată comportamentul fiecărui membru se înscrie într-o anumită regulă și este controlat de aceasta, nu ca o constrângere exterioară ci pentru că este acceptat ca „ideal”.

4. Gradul în care membrii familiei găsesc satisfacerea intereselor lor în interiorul acestui grup: destindere, stimularea intelectuală, sprijin financiar, sau de altă natură, relații de comunicare reciprocă.

Funcționarea familiei poate fi descrisă în special în termeni de roluri ale membrilor. În familiile bine organizate, membrii au roluri acceptate și bine definite, care sunt complementare și prin care ei contribuie la viața de familie, la realizarea obiectivelor, scopurilor familiei. O familie bine organizată se autoconcepe ca având un anumit statut în raport cu prietenii, rudele, cu întreaga comunitate.

Deși familia constituie un grup, trebuie să considerăm membrii ei și ca personalități separate, structurate în diferite măsuri.

O familie bine organizată are tendința de a funcționa fără conflicte în lipsa unor împrejurări care tulbură sau rup echilibrul. O astfel de împrejurare poate fi o criză; ea afectează valorile, obiceiurile, atitudinile, comportamentele familiale care pot să nu mai corespundă noii situații. Într-o mai mare sau mai mică măsură, fenomene precum pierderea locului de muncă și scăderea veniturilor afectează viața de familie. Multe familii n-au avut niciodată de înfruntat astfel de situații: șomaj, datorii neplătute, solicitarea ajutorului rudelor sau prietenilor sau chiar incapacitatea de a cumpăra bunurile strict necesare.

În astfel de situații, multe familii nu au răspunsuri adecvate.

Dezorganizarea, renunțarea la anumite obiective, devalorizarea statutului social, afectarea personalității membrilor familiei, abandonarea unor activități și responsabilități pot fi nu numai câteva din efectele crizei economice asupra familiei. Ele sunt completate de aspecte psihologice: revoltă, descurajare, teamă, resentiment.

Inadaptarea familiei continuă până când aceasta acceptă faptul că nu se mai poate descurca cu vechiul mod de viață, când admite că nu mai poate controla situația prin vechile proceduri. Această conștientizare poate duce la mecanisme de acomodare (definirea de noi funcții, noi roluri, noi statusuri), dar și la reacții patologice.

Când se trece de la analiza teoretică la detaliile concrete, situația devine mult mai complexă. Modelul crizei a arătat că organizarea familială are un rol esențial pentru supraviețuire și adaptare. În cazul tranziției acest model se poate dovedi, de asemenea, productiv.

Se pot formula două ipoteze contrarii:

— povara tranziției va determina creșterea solidarității familiale (familia ca pivot de supraviețuire și protecție);

— dificultățile tranziției vor provoca disfuncții la nivel familial ce vor duce la slăbirea și dezorganizarea familiei.

Capacitatea familiilor de a înfrunta probleme noi este însă influențată de factori protectivi și de factori de risc. Această capacitate se exprimă prin schimbări în viața internă

precum și la comportamentele externe. De asemenea, există o strânsă legătură între viziunea individuală asupra lumii și tipul de familie — tradițional sau modern (ca structură de autoritate, roluri conjugale, relații, atitudini, valori familiale).

Tipul de familie — modern sau tradițional poate juca un rol esențial în procesul de adaptare.

Ca punte de legătură între individ și societate, între spațiul privat și cel public, familia este un punct de întâlnire între diverse tensiuni și tendințe ale societății. Schimbările exterioare sunt interiorizate de familie în procesul adaptării dar familia nu suportă pasiv această adaptare. Între adaptarea familiei și adaptarea individuală există paralelisme și intersecții. Cele două ipoteze enunțate mai sus (una susținând tendința de creștere a coeziunii, cealaltă tendința de disoluție a familiei) trebuie testate empiric și corelate cu specificul și istoricul fiecărei familii.

Varietatea tipurilor de organizare familială va determina, probabil, o varietate de *patterns* de adaptare. Am încercat să sintetizăm un model descriptiv al adaptării familiilor la tranziție (ce va sta la baza unui viitor chestionar) pornind de la identificarea problemelor sesizate în cadrul unei serii de 10 interviuri semistructurate cu 10 tinere cupluri (sub 30 de ani). Concluziile în urma interpretării acestor interviuri nu au nici o relevanță statistică sau explicativă, ele servind doar la constituirea unui punct de plecare pentru o viitoare anchetă.

S-a observat o continuitate a funcționării familiei de la perioada de pre-tranziție în perioada de tranziție. Fără a nega posibilitatea și realitatea schimbărilor (nivel de trai, izolare socială, relații familiale, concepția generală despre lume etc.) ipoteza unei cercetări empirice mai extinse și mai focalizate poate susține că aceste schimbări reprezintă nu numai efectul tranziției ci și rezultatul acțiunii unor factori personali sau familiali pre-existenți. Idealurile, tradițiile culturale, cadrele de comportament familiale determină (alături de resursele materiale) punctele vulnerabile ale vieții de familie, dar și căile prin care familia rezistă la disfuncțiile din perioada de tranziție.

Opiniile exprimate de cuplurile intervievate sunt sugestive fără a fi concludive. Ele sunt utile pentru identificarea problemelor și formularea ipotezelor.

A. Astfel putem determina principalele categorii de *efecte ale tranziției asupra familiei*:

1. *Asupra nivelului economic al familiei*

1.1. *statut ocupațional*

- șomaj
- activități economice informale
- amenințarea cu șomajul
- insatisfacție față de locul de muncă

1.2. *dificultăți economice*

- scăderea veniturilor
- datorii
- lipsa unei locuințe corespunzătoare
- reducerea consumului
- reducerea loisir-ului
- dificultăți legate de creșterea și educația copiilor

2. *Asupra relațiilor sociale și familiale*

— cu partenerul	— cu colegii
— cu copiii	— „ieșiri” în lume
— cu părinții	— satisfacție
— cu socrii	— conflicte
— cu alte rude	— comunicare
— cu prietenii	— dezorganizare

3. *Asupra sănătății fizice și psihice*

B. Aceste efecte pot fi diminuate de prezența unor *factori favorizanți* în procesul de adaptare. În mod logic, lipsa sau slaba prezență a acestor factori creează dificultăți în adaptarea familiilor la tranziția la economia de piață. Principalii factori favorizanți (nu numai în sens de atenuare a efectelor ci și de creare a premiselor unei adaptări active) sunt:

1. *Resursele familiale*

1.1. *omogenia cuplului*

- vârstă
- educația
- status
- viziune asupra lumii

1.2. *satisfacția maritală și familia*

2. *Resursele economice ale familiei*

2.1. venituri

2.2. locuință

2.3. bunuri

3. *Resurse sociale — sprijin social*

3.1. din partea cui?

3.2. sub ce forme?

3.3. frecvență

3.4. satisfacția față de sprijinul social

4. *Resurse individuale — flexibilitate*

- valori (modernitate, progres)
- activități suplimentare
- proprietate privată, afaceri
- lucrul la firme particulare

C. *Adaptarea* poate fi identificată prin: **coeziune familială**; **satisfacție** în raport cu veniturile și cu locul de muncă; **optimism și încredere în capacitatea proprie** și în capacitatea familiei de a rezolva dilemele; **dinamism în imaginarea soluțiilor de ieșiri din criză**.

Principalele mecanisme de adaptare au fost identificate în mod eclectic: **planificarea familială**, **reducerea aspirațiilor**; **redimensionarea obiectivelor**; **măturarea în altă localitate**,

emigrarea; activități suplimentare; afaceri; reorganizarea rolurilor în familie; schimbarea valorilor, a modului de gândire; utilizarea și mobilizarea resurselor atât intrafamiliale cât și sociale — părinți, prieteni, colegi, sindicat, stat ș.a.).

Ipoteza principală susține deci că șansele familiilor la tranziția la economia de piață depind de existența resurselor familiale, economice, sociale și individuale.

Pe baza inexistenței sau slabei prezențe a acestor resurse putea identifica familiile cu riscuri de inadaptare sau de adaptare dificilă.

Distribuția familiilor de risc în ansamblu familiilor reiese din corelarea indicatorilor de (in) adaptare cu următoarele criterii: vârstă, durata căsătoriei, resursele sociale (suport social), resursele economice, status de muncă, nivel de educație, numărul și vârsta copiilor, resurse (relații) familiale.